

Мирослава Вовк

**ЗРОСТАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ
В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ
ВЧИТЕЛІВ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

**WZROST KULTURY AKADEMICKIEJ W UNIWERSYTECKIM
KSZTAŁCENIU PRZYSZŁYCH NAUCZYCIELI:
WYMIAR METODOLOGICZNY**

**THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC CULTURE
OF FUTURE TEACHERS UNDER UNIVERSITY EDUCATION:
METHODOLOGICAL DIMENSION**

У контексті сучасної соціокультурної кризи інтелектуальний, духовний, творчий розвиток нації і окремої особистості значною мірою забезпечують університети, в основу діяльності яких покладено пріоритети фундаментальної освіти, синтезу наукових знань та освітньої практики, культуровідповідності, полікультурності, сталого розвитку. З-поміж ключових пріоритетів варто означити академічну культуру, яка визначає унікальність культурно-освітнього простору університету, є особистісною і професійною якістю студента та викладача, ціннісною основою педагогічного і наукового фаху.

На всіх етапах історичного поступу українського суспільства університети формували гуманітарну еліту, яка становить людський капітал нації. У сучасних соціокультурних умовах діяльність цих навчальних закладів спрямована на підвищення якості і конкурентоспроможності національної освіти, прискорення інтеграції України в міжнародний освітній простір. Упродовж другої половини XIX – на початку XXI ст. у класичних університетах відбувалось становлення теоретико-методологічних засад і освітніх традицій вивчення гуманітарних, філологіч-

них, українознавчих наук. Викладачі класичних університетів на основі вивчення мови, фольклору, літератури, історії, культурних традицій розвивали ідеї національної ідентичності, діалогу культур і гуманізму, формували наукові школи, створювали наукові осередки, сприяли диференціації наук на засадах інтердисциплінарності, зумовили становлення системи професійної підготовки майбутніх учителів, дослідників.

Досвід розвитку академічної культури майбутнього педагога в умовах університетської освіти є вагомим чинником інноваційного реформування неперервної педагогічної освіти. Відповідно визначені у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», підготовленій науковцями Національної академії педагогічних наук України за редакцією В. Кременя (2016), ціннісні пріоритети розвитку національної освіти суголосні з основними детермінантами трансформації університетів як потужних осередків розвитку наукової думки та збереження освітніх традицій. З-поміж них: практична реалізація нової методології розвитку української освіти (цілі та цінності демократичного суспільства, особистісного розвитку, спрямованість до європейських та світових освітніх і наукових просторів тощо); утвердження людиноцентрованої парадигми освіти, компетентнісного підходу, концепції вимірюваності освітньої якості; формування і всебічна підтримка сприятливого освітньо-культурного середовища¹.

Упродовж XIX ст. – у перші десятиліття XX ст. в умовах університетів формувались засади наукових шкіл, освітні традиції, науково-професійне середовище, яке вирізнялось фундаментальністю, інноваційністю, постійним дослідницьким пошуком, неперервним оновленням змісту гуманітарних дисциплін, активізацією науково-дослідницьких пошуків студентів. Відповідно означені аспекти створювали підвалини академічної культури науково-освітнього простору університету. З ініціативи творчих, ерудованих, науково талановитих, національно свідомих, європейськи зорієнтованих, громадсько активних викладачів університетів здійснювалась щодо студентської молоді активна педагогічна дія, що зумовило своєрідне «назрівання» наукового руху в Україні, визначило тенденції професіоналізації та інституалізації в освіті. Необхідно відзначити, що локально ця педагогічна дія реалізовувалась у сприянні

¹ *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні* / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ: Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).

науково-дослідницькій роботі студентів, у розробці програм авторських курсів, в оновленні змісту базових дисциплін на основі вітчизняного і зарубіжного досвіду, у написанні фундаментальних наукових праць, у залученні студентів до просвітницької діяльності, до пісенно-хорових колективів тощо. Ці досягнення, на наше переконання, репрезентували процес розвитку гуманітарних, українознавчих, філологічних наук, що визначив насамперед становлення наукових шкіл, системи професійної підготовки майбутніх учителів-дослідників в умовах університетів, насамперед класичних.

Г. Філіпчук, визначаючи стратегічні перспективи реформування освіти в Україні на культурологічних засадах, окреслив фундаментальне значення освітніх традицій, ретрансляційних механізмів культури в сучасному соціумі: «Українська освіта зможе виконувати свої обов'язки перед народом, коли справді не ігноруватиме важливі класичні принципи педагогіки стосовно Людини, Культури, Природи, Народу, опановуючи і використовуючи духовний спадок українства, його творчість, досвід, державницьку ідею, інтелектуальний потенціал»². Це стратегічне завдання може бути співвіднесене з проблемою теорії і практики вивчення мови, літератури, фольклору, історії, культури у класичних університетах України, адже професійний досвід викладачів цих навчальних закладів, процес становлення системи професійної підготовки вчителів-дослідників у класичних університетах вирізняється вагомими науковими традиціями та освітніми здобутками, ґрунтовний аналіз яких крізь призму культурологічного, полікультурного, синергетичного підходів, усвідомлення націєзберігаючої функції досвіду викладачів сприятиме формуванню полікультурної та фольклористичної компетентностей майбутнього фахівця як виконавця культуротворчої місії в сучасному соціокультурному середовищі.

Проблема історико-педагогічного досвіду вивчення мови, літератури, фольклору, історії, культури у класичних університетах України в сучасних умовах трансформаційних змін в освітньому просторі потребує систематизованого наукового аналізу. Це пов'язано з необхідністю актуалізації історико-педагогічних традицій становлення національної освіти, яка у контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів має базуватись на історично сформованих наукових, методологічних, методичних засадах.

² Філіпчук Г. *Національна освіта: особистість і суспільство: зб. наук. пр.* / Георгій Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2013. – С. 765.

Фундаментальний вимір історико-педагогічного досвіду становлення академічної культури в умовах класичних університетів упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст. становить професійна діяльність викладачів, які сприяли розвитку наукових шкіл, окреслили методологічні принципи, підходи до аналізу мови, літератури, фольклору, історії, культури, обґрунтуванню культурологічних, аксіологічних, акмеологічних засад національної освіти, університетської підготовки фахівців. Досвід наукової і педагогічної діяльності педагогів класичних університетів зумовив здобутки наукової думки, фундаментальні основи освітньої практики вивчення мови, літератури, фольклору, історії, культури, провідні тенденції розвитку гуманітарних, культурологічних, мовознавчих, літературознавчих наук. Досягнення викладачів підтверджують фундаментальність розвитку вітчизняної науки і освіти у контексті загальносвітових і європейських тенденцій. В сучасних умовах глобалізаційних та євроінтеграційних процесів професійний досвід викладачів університетів є вагомим чинником збереження традицій підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних до аксіологічно орієнтованої професійної (наукової і педагогічної) діяльності.

На нашу думку, аналіз історико-педагогічного досвіду становлення академічної культури у класичних університетах необхідно здійснювати крізь призму культурологічного, полікультурного та синергетичного підходів.

У контексті культурологічного підходу, на думку С. Сисоєвої, «освіта визначається як соціокультурна система, яка забезпечує культурне наслідування (трансляцію культурних норм, цінностей, ідей); розвиток людської індивідуальності; підготовку людини до успішного існування в соціумі, власній культурі, полікультурному середовищі; як процес прилучення людини до культури і в той же час результат інтеріоризації культури, включення її у світ людської суб'єктності»³. Саме тому культурологічний підхід до вивчення історико-педагогічного досвіду становлення академічної культури в умовах класичних університетів упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст. іманентно репрезентує основні засади наукових шкіл, практичні досягнення вивчення мови, літератури, фольклору, історії, культури у процесі підготовки майбутніх фахівців.

³ Сисоєва С. *Розвиток освіти в умовах полікультурного глобалізованого світу* / Світлана Сисоєва // Проблеми полікультурності у неперервній професійній освіті: наук. видання / [за ред. чл.-кор. НАПН України К.В. Балабанова, С.О. Сисоєвої, проф. І.В. Соколової. МОНМС, Маріупольський держ. ун-т]. – Маріуполь: Вид-во «Ноулідж», 2011. – С.13.

Учені-педагоги розглядають культурологічний підхід як основний у структуруванні змісту освіти, що, на думку І. Зязюна, «визначає вимоги представленості, відображення в ній основних досягнень людського розуму та людської діяльності, всього багатства людських культур, їх взаємозв'язку і взаємодії»⁴. Дослідники пояснюють сутність цього підходу через трансляційно-транс mutaційний механізм передачі здобутків культури, науки в освітній практиці. Історичний поступ підтверджує, що цей механізм зумовлює передачу досвіду у процесі вивчення літературознавчих, лінгвістичних, історичних, джерелознавчих, фольклористичних дисциплін у професійній підготовці майбутніх фахівців у класичних університетах України. Цей процес зумовлений тим, що основним режимом трансляції наукових знань є навчання, яке передбачає передавання старшим поколінням молодшому різних видів досвіду, масиву знань через різні інституалізовані форми.

У цьому контексті відбувається своєрідне нарощування знань в історичному розвитку: наукові ідеї, знання піддаються новій інтерпретації, збагачуються новими ідеями, переосмислюються, що в сукупності демонструє поступ людського розуму і діяльності. Г. Ващенко зауважував, що «поступ можливий лише тому, що молодші покоління отримують від старших певні здобутки культури. Через те молодим поколінням не треба започатковувати культурний рух: їм залишається продовжувати й удосконалювати те, що вже здобули предки»⁵. Будь-який науковець, педагог, на думку М. Петрова, «змушений посилатися на результати попередників, інтерпретувати-трансформувати ці результати, «схиляючи» їх до пояснення нового»⁶. Такий процес номінується транс mutaцією, що у взаємодії з трансляцією визначає розвиток окремих науково-освітніх галузей, в історичному поступі яких сформувались наукові школи, напрями, окреслились освітні традиції.

На переконання О. Кирилюка, «інформаційна функція (передача культурної інформації) на предметно-практичному рівні знаходить втілення в організації системи навчання і виховання, створенні матеріальних носіїв соціально значущої інформації (бібліотек, картотек, архівів)... Ця функція отримує розвиток у створенні соціальних інституцій, покли-

⁴ Зязюн І.А. *Філософія педагогічної дії: монографія* / І.А. Зязюн. – Черкаси: Вид-то ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 43.

⁵ Ващенко Г. *Виховний ідеал* / Григорій Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – С. 101.

⁶ Петров М.К. *Язык, знак, культура* / М.К. Петров. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С.115.

каних сприяти розвиткові та нарощуванню знання суспільства в різних галузях його діяльності, тобто культивуванню науки і пізнання»⁷. Такими інституціями стали університетські та академічні осередки.

Науковці акцентували увагу на розгляді освіти як сфери передачі культурного, наукового досвіду людства. Б. Щербаков підкреслив, що освіта є «історичним процесом, який реалізується у часі і наповнює людське життя смислом і змістом культури»⁸. Зміст культури становлять цінності, які крізь призму навчальних дисциплін, форм і методів навчання через посередництво педагогічної майстерності викладача передаються майбутнім фахівцям, формують у них ціннісне світосприйняття, стимулюють до подальшої професійної діяльності упродовж життя. У цьому контексті С. Гессен зауважив, що «цілі освіти – культурні цінності, до яких у процесі освіти повинна бути залучена людина»⁹.

На сьогодні актуалізується проблема застосування полікультурного підходу до проблеми розвитку академічної культури в класичних університетах України. У працях багатьох науковців, педагогів різних історичних періодів окреслились ідеї полікультурного підходу в освіті. С. Русова обстоювала толерантну світоглядну позицію щодо культурних надбань, мови інших етносів, вважаючи, що, «навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю, ми разом з цим навчаємось шанувати і других людей, що живуть поруч з нами, закладати певні товариські зносини»¹⁰.

Сучасні педагоги, науковці акцентують увагу на теоретичних засадах та практичній дієвості діалогу культур у розвитку національної культури, освіти, науки. О. Рудницька підкреслила залежність усвідомленості особистістю власної приналежності до національної спільноти та загальної національної культурної традиції як необхідної умови прогресивного розвитку культури: «Усвідомлення своєї приналежності до певного етносу, генетичного зв'язку з іншими представниками даної групи,

⁷ Кирилук О.С. *Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури: монографія*. – [Текст] / Дев'яносто років Національній академії наук України. / До вісімдесятиріччя Володимира Іларіоновича Шинкарука / Олександр Сергійович Кирилук. – Одеса: Центр гуманітарної освіти НАН України. Одеський філіал, 2008. – С. 67.

⁸ Щербаков Б.Ю. *Парадигми сучасного освіти: человек и культура* / под ред. Г.В. Драча / Б.Ю. Щербаков. – М.: Логос, 2001. – С. 7.

⁹ Гессен С.И. *Основы педагогики. Введение в прикладную философию* / Отв. ред. и сост. П.В. Алексеев / С.И. Гессен. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – С. 36.

¹⁰ Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / С. Русова. – К.: Освіта, 1996. – С. 296.

уявлення про своє походження, знання особливостей одягу, фольклору, народних промислів, традицій, звичаїв та інших ознак самобутності народу є важливими складовими етнічної культури, що становлять вихідні засади національної культури»¹¹. Ґрунтуючись на діалогічному погляді на культуру, котрий базується на ідеї діалогу культур (від М. Бубера до М. Бахтіна, В. Біблера та Ю. Лотмана), Н. Миропольська зауважила, що «розвиток культури постійно вимагає обміну цінностями. Місія культури – організувати естафету часів. Бути в культурі означає вступати в спілкування з минулим і майбутнім»¹². М. Лещенко, екстраполюючи ідеї діалогу культур на вищу освіту, вважає, що вона повинна «перебувати в стані постійного (сталого) розвитку і відкритості до збагачення духовними здобутками людства в контексті їх гармонійного поєднання з національними освітніми цінностями і пріоритетами»¹³. Ідеї сучасних науковців-педагогів ґрунтуються на науково-практичних засадах утвердження толерантного ставлення до культур інших етносів, міжкультурної взаємодії, що сформувались в історичній ретроспективі становлення окремих науково-освітніх галузей.

Розвиток наукової думки в Україні доводить, що досягнення викладачів класичних університетів сприяли утвердженню полікультурного підходу у гуманітарних, культурологічних, українознавчих науках, обґрунтуванню фундаментальних основ вивчення мови, літератури, фольклору, історії, культури європейських народів, кристалізації наукових традицій дослідження слов'янських культур.

Розвиток академічної культури у класичних університетах України упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. визначає синергетичний підхід, який дозволяє структурувати наукові здобутки та досягнення освітньої практики у контексті інноваційності розвитку гуманітарних, культурологічних, лінгвістичних, літературознавчих наук. Синергетичний підхід підтверджує фундаментальність вітчизняного історико-педагогічного наукового, методологічного, методичного досвіду вивчен-

¹¹ Рудницька О.П. *Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посібн.* / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 53.

¹² Миропольська Н.Є. *Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика* / Н.Є. Миропольська. – К.: Парламентське видавництва, 2002. – С. 14.

¹³ Лещенко М.П. *Принципи структурування змісту педагогічної освіти в класичних університетах* / М.П. Лещенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 12. Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Т. 1. – Миколаїв: МДУ, 2006. – С. 50-62.

ня мови, літератури, фольклору, історії, культури. Зокрема здійснивши аналіз процесу становлення українознавства в історичній ретроспективі, Т. Усатенко визначила, що «особливість квантово-синергетичного підходу полягає в тому, що йдеться не про констатацію історичних фактів уплинності часу, а про розуміння того, що в них, в їхній теперішності минулим запрограмоване майбутнє... Синергетика розкриває перед українознавством можливості творення нового типу знань, що формуються в умовах квантовості, в розгляді «теперішності» як єдності минулого і майбутнього¹⁴. Синергетичний підхід дозволяє окреслити домінуючу тенденцію розвитку гуманітарних, українознавчих, літературознавчих, культурологічних наук, що розвивається на основі принципу відкритості до взаємодії з урахуванням інтерферентної специфіки.

Синергетичний підхід пов'язаний з активізацією інтеграційних процесів між науковими галузями, з необхідністю подолання методологічного «хаосу» у змісті підготовки майбутніх фахівців, педагогів-дослідників, з переходом до постнекласичного типу науки і освіти. На думку Т. Усатенко, «індивідуальні та суспільні явища, підпорядковуючись фундаментальним закономірностям синергетики, підкреслюють унікальність кожного через діалогізацію, раціональність та ірраціональність, теперішність (квантовість), «філософію серця», через виявлення об'єднуючих, наскрізних зв'язків координаційного і субординаційного характеру»¹⁵. Синергетичний підхід забезпечує розвиток професіоналізму, формування професійної компетентності майбутнього учителя, дослідника через системи різних наук.

Інноваційність професійної підготовки майбутніх учителів, дослідників у класичних університетах є підґрунтям формування нового типу особистості, яка прагне жити за законами ціннісного сходження до вершин професійної майстерності, реалізує себе у фаховому середовищі, самоідентифікується і самопокладається. Під впливом різних чинників (від родинного оточення до факторів соціокультурного простору) майбутній учитель, дослідник, зорієнтований на активну професійну (наукову і педагогічну) діяльність, має формуватись як людина культури, здатна до постійного самовдосконалення, професійного саморозвитку, реалізації у професії на засадах «сродної» праці. Водночас у контексті формування людини культури майбутній учитель, дослідник має можливість професійно самовиразитись в сучасних соціокультурних умовах,

¹⁴ Усатенко Т.П. *Українська національна школа: минуле і майбутнє: українознавчий вимір* / Т.П. Усатенко. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 42-43.

¹⁵ Там само. – С. 39.

де саморозвиток і самореалізація в культурно-освітньому, соціально активному професійному просторі стають важливою суспільною цінністю.

Відповідно в сучасних умовах реформування освіти в Україні класичні університети є осередками вітчизняної наукової думки, центрами розвитку фундаментальних наукових шкіл та збереження освітніх традицій, а також провідними навчальними закладами, у яких здійснюється інноваційний поступ згідно з європейською та світовою векторністю. Відповідно основною метою класичних університетів має стати підготовка майбутнього фахівця (педагога-дослідника) як людини культури, у якій повинні поєднуватись гуманістичність, адекватна національно свідомо та інтернаціонально-толерантна позиція, інтелектуальність, конкурентоспроможність, професіоналізм.

Отже, розвиток академічної культури майбутнього педагога в умовах університетської освіти зумовлений засадничими положеннями культурологічного, синергетичного, полікультурного підходів, які дозволяють окреслити духовно-ціннісні засади створення науково-освітнього середовища університетів. Майбутній педагог, «занурюючись» в особливий академічний світ зі своєю системою цінностей, стосунків, традицій, розвивається на принципах академічної мобільності, поваги до педагогічного фаху, до людської гідності. У контексті збереження академічних традицій університетів, їх розвитку на засадах євроінтеграційних векторів відбувається цілісна еволюція науково-освітнього університетського простору, який визначає ціннісні вектори професійної підготовки майбутнього педагога на засадах культуровідповідності, полікультурності, інтердисциплінарності.

Доведено, що досвід розвитку академічної культури майбутнього педагога в умовах університетської освіти є вагомим чинником інноваційного реформування неперервної педагогічної освіти. Визначено, що упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст. університети розвивались як провідні осередки вітчизняної наукової думки, центри розвитку фундаментальних наукових шкіл та збереження освітніх традицій гуманітарних, культурологічних, українознавчих наукових галузей, як середовище становлення системи професійної підготовки майбутніх учителів, дослідників. Методологічні засади розвитку академічної культури педагогів в умовах університетської освіти суголосні з основними положеннями культурологічного, полікультурного та синергетичного підходів, що зумовлює еволюцію науково-освітнього університетського простору на засадах фундаментальності та інноваційного поступу, визначає ціннісні вектори професійної підготовки майбутнього вчителя на основі культуровідповідності, полікультурності, інтердисциплінарності.

Ключові слова: академічна культура, університет, майбутній педагог, науково-освітній простір, культурологічний підхід, полікультурність, синергетичний підхід

Abstract: In the article it is proved that the experience of the academic culture of the future teacher development under university education is an important factor for innovation reforming of continuous pedagogical education. It is determined that during the second half of the XIX – the beginning of the XXI century universities have been evolved as the leading national centres of scientific thought, centres of fundamental scientific schools and educational traditions of humanitarian, cultural, Ukrainian scientific fields, the environment of a system of future teachers and researchers professional training. Methodological principles of teachers' academic culture development in terms of university education are in unison with the main issues of cultural, multicultural and synergetic approaches that leads to the evolution of scientific and educational university space based on fundamental and innovative development, determines the value vectors of future teachers' training through culture, multiculturalism, interdisciplinarity.

Key words: academic culture, university, a future teacher, scientific and educational space, cultural approach, multiculturalism, synergetic approach

Бібліографія

- Ващенко Г. *Виховний ідеал* / Григорій Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
- Гессен С.И. *Основы педагогики. Введение в прикладную философию* / Отв. ред. и сост. П.В. Алексеев / С.И. Гессен. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – 448 с.
- Зязюн І.А. *Філософія педагогічної дії*: монографія / І.А. Зязюн. – Черкаси: Вид-то ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
- Кирилюк О.С. *Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури*: монографія. – [Текст] / Дев'яносто років Національній академії наук України. / До вісімдесятиріччя Володимира Іларіоновича Шинкарука / Олександр Сергійович Кирилюк. – Одеса: Центр гуманітарної освіти НАН України. Одеський філіал, 2008. – 416 с.
- Лещенко М.П. *Принципи структурування змісту педагогічної освіти в класичних університетах* / М.П. Лещенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 12. Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Т. 1. – Миколаїв: МДУ, 2006. – С. 50-62.
- Миропольська Н.Є. *Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика* / Н.Є. Миропольська. – К.: Парламентське видавництва, 2002. – 204 с.

- Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. ред. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ: Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).*
- Петров М.К. *Язык, знак, культура* / М.К. Петров. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 328 с.
- Рудницька О.П. *Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посібн.* / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.
- Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / С. Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
- Семенов О. *Академічна культура – фундаментальний складник підготовки доктора філософії зі спеціальності 015 «Професійна освіта»* / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал. № 5 (59) / МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А.С. Макаренка / А. А. Сбруєва, О.Є. Антонова, Дж. Бішоп та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. – С. 192-203.
- Сисоєва С. *Розвиток освіти в умовах полікультурного глобалізованого світу* / Світлана Сисоєва // Проблеми полікультурності у неперервній професійній освіті: наук. видання / [за ред. чл.-кор. НАПН України К.В. Балабанова, С.О. Сисоєвої, проф. І.В. Соколової. МОНМС, Маріупольський держ. ун-т]. – Маріуполь: Вид-во «Ноулідж», 2011. – С. 11-18.
- Усатенко Т.П. *Українська національна школа: минуле і майбутнє: українознавчий вимір* / Т.П. Усатенко. – К.: Наук. думка, 2003. – 385 с.
- Філіпчук Г. *Національна освіта: особистість і суспільство: зб. наук. пр.* / Георгій Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2013. – 844 с.
- Щербаков Б.Ю. *Парадигмы современного образования: человек и культура* / под. ред. Г.В. Драча / Б.Ю. Щербаков. – М.: Логос, 2001. – 144 с.